

PETER BOGUCKI

DE BARBAREN

VERLOREN BESCHAVINGEN BUITEN ROME EN HELLAS

BEKROOND DOOR DE SOCIETY FOR AMERICAN ARCHEOLOGY

DE BARBAREN

Voor Jim Wei en Vince Poor, voor de gelegenheid die
zij mij boden mijn onderzoek voort te zetten en voor
hun collegiale belangstelling voor mijn werk

Peter Bogucki

DE BARBAREN

Verloren beschavingen buiten
Rome en Hellas

Uitgeverij Omniboek

Uitgeverij Omniboek
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl

The Barbarians: Lost Civilizations van Peter Bogucki is oorspronkelijk verschenen bij Reaktion Books, London in 2017 in de serie Lost Civilizations
Copyright © Peter Bogucki 2017
Copyright Nederlandse vertaling © 2019, Uitgeverij Omniboek

Vertaling Rob Hartmans
Omslagontwerp Suzan Beijer grafisch ontwerp
Vormgeving binnenwerk Studio Mol
Omslagbeeld brons met gouden zonnestrijdwagen uit Trundholm, Denemarken
ISBN 9789401915717
ISBN e-book 9789401915724
NUR 683

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Uitgeverij Omniboek vindt het belangrijk om op verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit boek is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

INHOUD

Chronologie	7
Voorwoord	13
Inleiding	17
1 Jagers, vissers, boeren en smeden	35
2 Relaties, rituelen en symbolen	67
3 Handel, zout, Grieken en rijkdom	93
4 De Romeinen en de hoge ijzertijd	121
5 Barbaren aan gene zijde van de Rijksgrens	159
6 De barbaren leven voort	197
Noten	223
Literatuur	243
Dankwoord	257
Illustratieverantwoording	259
Register	261

CHRONOLOGIE

circa 9500 v.Chr.	Komst van relatief moderne vegetatie en dierlijk leven in gematigd Europa
circa 7000 v.Chr.	In Griekenland verschijnen gedomesticeerde dieren en gewassen
circa 5500 v.Chr.	Uitbreiding van landbouw begint in Midden-Europa
circa 4000 v.Chr.	Jagers-verzamelaars in het zuiden van Scandinavië en op de Britse Eilanden gaan landbouw bedrijven; aan de voet van de Alpen worden de eerste nederzettingen met 'meerhuizen' gebouwd
circa 4000-3500 v.Chr.	Voertuigen met wielen worden uitgevonden, vermoedelijk in Midden- of Zuidoost-Europa
3384-3370 v.Chr.	Arbon-Bleiche 3 bij het Meer van Konstanz wordt bewoond

DE BARBAREN

- circa 3300 v.Chr. Ötzi de IJsmen wordt gedood bij het oversteken van de Alpen
- circa 3200 v.Chr. In Ierland wordt bij Newgrange een ganggraf gebouwd
- circa 2900 v.Chr. Bij Stonehenge worden de eerste droge gracht en aarden wal aangelegd
- circa 2620-2480 v.Chr. Stonehenge wordt uitgebreid tot de volle omvang
- circa 2400 v.Chr. De Boogschutter van Amesbury overlijdt in de buurt van Stonehenge
- circa 2500-2000 v.Chr. Overgang van de steentijd naar de bronstijd in gematigd Europa
- 2049 v.Chr. Aan de Engelse kust wordt Seahenge gebouwd
- circa 2000 v.Chr. In het nabij Stonehenge gelegen Bush Barrow wordt een man begraven met overvloedige grafgiften
- circa 1550 v.Chr. De Doverboot wordt achtergelaten
- circa 1370 v.Chr. In Denemarken wordt het Meisje van Egtved begraven in een eikenhouten kist
- 1365-967 v.Chr. In het oosten van Engeland wordt het rituele platform van Flag Fen gebouwd en onderhouden

circa 1000-800 v.Chr.	Overgang van de bronstijd naar de ijzertijd in gematigd Europa
circa 800-500 v.Chr.	Intensieve zoutwinning in de mijnen bij Hallstatt
747-722 v.Chr.	Bouw van Biskupin in het noorden van Polen
circa 600 v.Chr.	Grieken stichten de handelskolonie Massalia in Zuid-Frankrijk
circa 590-530 v.Chr.	Leemstenen muur in gebruik in Heuneburg, in het zuidwesten van Duitsland
circa 400 v.Chr.- 400 n.Chr.	In Noord-Europa worden mensen geofferd in moerassen en venen
circa 350-300 v.Chr.	De Hjortspringboot wordt in een moeras gedeponeed, tegelijk met een wapenoffer
circa 300 v.Chr.	In West-Europa doet de La Tène-stijl zijn intrede
circa 200 v.Chr.- 400 n.Chr.	Bloeiperiode van zogenoemde 'koninklijke' plaatsen in Ierland
148 v.Chr.	De Corlea- <i>trackway</i> wordt gebouwd in Ierland
58 v.Chr.	Caesar valt Gallië binnen

DE BARBAREN

- 9 n.Chr. In het Teutoburgerwoud worden de legioenen van Varus afgeslacht door inheemse krijgers onder aanvoering van Arminius
- 43 n.Chr. De Romeinen vallen Brittannië binnen
- circa 200 n.Chr. Offer van oorlogsbuit bij Illerup Ådal A
- 310-320 n.Chr. In Noord-Duitsland wordt de Nydamboot gebouwd
- 406 n.Chr. Barbaren trekken gewapenderhand de Rijn over en richten vervolgens verwoestingen aan
- 410 n.Chr. De Goten plunderen Rome, Romeinse bestuurders verlaten Brittannië
- 451 n.Chr. Bij Châlons, in het oosten van Frankrijk, verslaan de Romeinen en Visigoten de Hunnen
- 476 n.Chr. Gebruikelijke datum voor de uiteindelijke val van het Romeinse Rijk in het westen
- 480 n.Chr. Sandby Borg op Öland wordt geplunderd, de inwoners worden afgeslacht
- 481-482 n.Chr. Childerik, koning der Franken, wordt begraven in Doornik, België

- 496 n.Chr. Childeriks zoon Clovis bekeert zich tot het christendom
- 1557 n.Chr. Wolfgang Lazius introduceert het begrip ‘volksverhuizingen’ voor de migratiestromen tijdens het eerste millennium n.Chr.
- 1808 n.Chr. William Cunnington doet opgravingen bij het nabij Stonehenge gelegen Bush Barrow
- 1854 n.Chr. Ferdinand Keller doet onderzoek naar de ‘meerhuizen’ in Zwitserland
- 1933 n.Chr. Walenty Szwajcer ontdekt Biskupin in Polen
- 1950 n.Chr. In Denemarken wordt de Man van Tollund ontdekt
- 1987 n.Chr. Tony Clunn vindt in het Teutoburgerwoud de locatie waar de Romeinen werden verslagen
- 1991 n.Chr. Wandelaars vinden Ötzi de IJsmen in de Alpen
- 2014 n.Chr. Bij Lavau in Frankrijk wordt een nieuwe ‘koninklijke’ graftombe uit de ijzertijd gevonden

1

JAGERS, VISSERS, BOEREN EN SMEDEN

Wanneer we de wereld van de barbaren willen beschrijven, moeten we een beginpunt zoeken in het Europese deel van het grote verhaal van de geschiedenis van de mens. Dit is noodgedwongen een arbitrair beginpunt en met even veel recht zou men millennia eerder of eeuwen later kunnen beginnen. Ditmaal beginnen we het verhaal echter op de vlakte van Salisbury in Zuid-Engeland, rond 2300 v.Chr. Tijdens het derde millennium v.Chr. trokken mensen naar deze streek, die later in de geschiedenis bekend zou komen te staan als Wessex. Het is een opmerkelijk ceremonieel landschap, waar Stonehenge slechts een onderdeel van is. Door hun skeletten en de grafgiften die samen met hen begraven werden, hebben we enkele van de mensen die daar leefden leren kennen. Een van hen wordt door archeologen 'de Boogschutter van Amesbury' genoemd, en het verhaal van de barbaren beginnen we met hem.

Het verhaal van de boogschutter

In 2002 deden archeologen in Amesbury in Zuid-Engeland, ongeveer vijf kilometer ten zuiden van Stonehenge, een routine-

onderzoek op het terrein waar een school zou worden gebouwd. Ze vonden het graf van een volwassen man die omringd werd door artefacten en die op zijn zij lag, met zijn hoofd in noord-oostelijke richting.¹ Bij het skelet werden zestien driehoekige pijlpunten gevonden en twee polsbeschermers, platte stenen die aan de pols werden gebonden, om deze te beschermen tegen de pees van de boog. Dit is de kenmerkende uitrusting van een boogschutter uit deze periode, zodat de man bekend kwam te staan als de Boogschutter van Amesbury. Naast de pijlpunten en de polsbeschermers lagen er rond het skelet nog drie koperen messen, vijf aardewerken bekers, vier slagstanden van een wild zwijn, en twee raadselachtige gouden ornamenten waarvan men aanneemt dat het haar- of oorsieraden zijn.

Het skelet en het gebit van de boogschutter waren compleet. Hij lag in gehurkte positie. Hij was tussen de 35 en 45 jaar oud en was ongeveer 1 meter 75 lang. Een eerder opgelopen wond aan zijn knie was er de oorzaak van dat hij tot aan zijn dood mank liep. C14-analyse van de botten van de boogschutter wijst uit dat hij ergens tussen 2400 en 2300 v.Chr. is overleden.

Zuurstof- en strontiumisotopen in de tanden van de boogschutter vertelden waar hij was opgegroeid. Tandglazuur wordt gevormd in de kindertijd en slaat zuurstof en strontium uit voedsel en drinkwater op. In een warmer klimaat is de verhouding zuurstof-18 ten opzichte van strontium-16 hoger dan in koudere regionen. De gehalten aan strontiumisotopen zijn afhankelijk van de lokale geologische situatie, en in de verhouding tussen strontium-87 ten opzichte van strontium-86 zijn geografische verschillen zichtbaar.² Gezamenlijk maken de gegevens met betrekking tot zuurstof- en strontiumisotopen duidelijk waar iemand zijn of haar kindertijd heeft doorgebracht. De isotopen van de boogschutter geven aan dat hij zijn kindertijd en misschien ook zijn tienerjaren heeft doorgebracht in Midden-Europa, vermoedelijk in de uitlopers van de Alpen in Zuid-Duitsland of Zwitserland,

omdat de zuurstofisotopen wijzen op een gebied dat kouder was dan Engeland, terwijl de strontiumisotopen de meeste noordelijke gebieden uitsluiten. Hoewel we een idee hebben waar zijn tandglazuur zich heeft gevormd, en waar hij dus waarschijnlijk geboren is, weten we niet via welke route de boogschutter in Engeland belandde en hoe lang hij daar voor zijn dood heeft gewoond.

De aardewerken potten in het graf van de boogschutter worden door archeologen 'klokbekers' genoemd. Deze zijn in heel Midden- en West-Europa gevonden en dateren uit de laatste eeuwen van het derde millennium v.Chr. Klokbekers zijn uitbundig versierde drinkbekers zonder oren die lijken op een omgekeerde kerkklok. Ze zijn typerend voor graven zoals dat van de boogschutter: één man in gehurkte houding, omringd door pijlpunten, polsbeschermers en vaak koperen gereedschappen en gouden sieraden. Interessant is dat het koper van de messen van de boogschutter uit West-Frankrijk of Noord-Spanje kwam, wat overeenkomt met het verspreidingsgebied van klokbekers in de Atlantische kustgebieden van Europa.

Kort na de ontdekking van het skelet van de boogschutter werd vlakbij het skelet van een jongeman van 20 à 25 jaar oud gevonden. Zijn botten werden gedateerd tussen 2350 en 2260 v.Chr. Onder zijn grafgiftten bevonden zich slagtanzen van wilde zwijnen, vuurstenen werktuigen en gouden sieraden zoals de boogschutter die ook had, maar geen beker. De mannen moeten familie van elkaar zijn geweest, aangezien beiden zeldzame, en erfelijke, aan-een gegroeide voetbotjes hadden. Daarom wordt de jongeman de 'boogschuttersmaat' genoemd. Op basis van strontiumisotopen kon echter worden vastgesteld dat de jongere man was opgegroeid in Zuid-Engeland. Was hij een nakomeling van de boogschutter?

Vervolgens vonden archeologen bij Boscombe Down, eveneens in de buurt van Stonehenge, een collectief graf dat de botten bevatte van minstens vijf volwassen mannen, een vermoedelijk mannelijke tiener, en een of twee kinderen. Eén man was tussen

de 30 en 45 jaar oud en diens dijbeen was eerder in zijn leven verbrijzeld. Hij werd in hurkhouding begraven met zijn hoofd in noordelijke richting. De andere mannen waren achter in de twintig toen ze overleden, terwijl de tiener tussen de 15 en 18 jaar was. Hun losse beenderen lagen verspreid rond het skelet van de oudere man, wat erop wijst dat ze eerst elders waren begraven. Op basis van hun schedels kon worden vastgesteld dat alle mannen en de tiener aan elkaar verwant waren.

Aangezien het graf een overvloed aan pijlpunten bevatte, hebben archeologen deze mannen de ‘Boogschutters van Boscombe’ genoemd. De bekers in hun graf waren versierd met afdrukken van touw, wat wijst op connecties met het Europese vasteland. Isotopenonderzoek naar het tandglazuur wees uit dat ze waren opgegroeid in Wales, hoewel Bretagne, Portugal, het Centraal Massief in Frankrijk en het Zwarte Woud ook tot de mogelijkheden behoren. In hun kiezen en voorkiezen kwamen echter andere isotopen voor, wat erop wijst dat de boogschutters tot ergens tussen hun vijfde en zevende jaar in een bepaalde streek woonden, en tot ongeveer hun elfde of dertiende ergens anders, voordat ze naar het gebied rond Stonehenge trokken. Dit is heel vreemd, aangezien ze verschillende leeftijden hadden. Was dit een gebruikelijk patroon, waarbij kinderen na enige tijd naar een ander gebied werden gebracht? Of waren deze verwante mannen rond dezelfde tijd geboren en opgegroeid en samen naar de streek rond Stonehenge getrokken, waarna ze op verschillende leeftijden waren gestorven, waarbij degenen die eerder waren overleden opnieuw werden begraven bij degene die als laatste overleed?

De drie graven laten zien dat mensen vanaf grote afstanden naar het gebied rond Stonehenge kwamen. Het is duidelijk dat het rituele landschap en de funeraire monumenten van dit gebied een grote aantrekkingskracht uitoefenden. Het verhaal van de Boogschutter van Amesbury, diens maat en de Boogschut-

ters van Boscombe biedt ons een kleine momentopname van de mensen die tegen het einde van het derde millennium v.Chr. in Zuid-Engeland leefden. Archeologie bestaat uit een collectie van dergelijke momentopnamen, waarvan sommige haarscherp maar de meeste erg vaag zijn. Laten we nu een paar duizend jaar teruggaan en uitzoomen, zodat we meer ruimte en tijd hebben om te kijken naar de veranderingen die zich in de samenleving van de steentijd voltrokken en die resulteerden in de opkomst van de mensen die de klokbekers maakten.³

Na de ijstijd

Ongeveer 10.000 jaar geleden trokken de ijskappen die het grootste deel van Noord-Europa hadden bedekt zich terug tot het noorden van Scandinavië. In gebieden die tot voor kort hadden bestaan uit ijs en toendra begonnen nu bossen te groeien. De smeltende gletsjers lieten overal meren achter en nieuwe rivieren baanden zich een weg naar zee. De nieuwe bossen wemelden van het wild en eetbare planten, terwijl rivieren, meren en zeeën boordevol vis en andere waterdieren zaten, waardoor ze een magneet vormden voor watervogels. Langs de kust ontstonden grote kolonies zeehonden. Mensen uit de steentijd die leefden van jagen, verzamelen en vissen hadden al snel door welke mogelijkheden deze rijke hulpbronnen boden.

De kustlijnen van Noord-Europa veranderden nog steeds; jagers konden nog altijd van Denemarken naar Engeland lopen. Ierland raakte echter al snel na het smelten van de ijskappen afgesneden van het continent, wat verklaart waarom er daar geen slangen voorkwamen. De Oostzee was van oorsprong een zoetwatermeer dat werd gevuld door terugtrekkende gletsjers, maar de stijgende mondiale zeespiegel zette uiteindelijk de landbrug tussen Denemarken en Zweden onder water. Zo ontstond ook de Noordzee. Zo'n 7500 jaar geleden leek de Europese kustlijn al

veel meer op die we nu kennen, al bleven delen van Scandinavië, bevrijd van de verpletterende druk van het ijs, omhoog komen, waardoor de kustlijn tot aan de dag van vandaag blijft veranderen.

De jagers-verzamelaars van het gematigde Europa van na de ijstijd pasten hun technologie aan de gewijzigde omstandigheden aan. Hiertoe behoorden onder meer stenen werktuigen van een nieuw type, waarbij deze werden voorzien van handvatten gemaakt van hout of geweien, waardoor er veel efficiënter gebruik werd gemaakt van de beschikbare hoeveelheid vuursteen. Geweien werden ook gebruikt voor het maken van harpoenen. Een heel slimme en effectieve harpoen werd een *leister* genoemd. Deze vissperen bestonden uit twee gebogen en getande stukken gewei en een houten of benen punt. Dit alles was bevestigd aan een houten steel. Wanneer de speer in helder water op de rug van een vis werd gestoten, grepen de stukken gewei de vis aan beide kanten terwijl de punt hem lang genoeg op zijn plaats hield om uit het water te worden getrokken. Het combineren van materialen, zoals hout en vuursteen, waarmee samengestelde werktuigen werden gemaakt, betekende een belangrijke vooruitgang ten opzichte van de technologie uit de ijstijd.

Het slim en kundig gebruik van hout was een kenmerk van de gemeenschappen uit de steentijd. Vaak ging het hierbij om het maken van hulpmiddelen voor het vissen. Conische fuiken, waar de vis (vooral paling) wel in kon zwemmen, maar niet meer uit kon ontsnappen, werden gemaakt van wilgentenen of takken van de kornoelje of de hazelaar. Houten hekwerken van staken en takken werden opgetrokken in ondiepe baaien. Bij hoogtij konden de vissen eroverheen zwemmen, maar bij laagtij kwamen ze op het droge te liggen en konden ze verzameld worden. Dergelijke constructies maakten het mogelijk enorme hoeveelheden vis te vangen. Ze leidden noodzakelijkerwijs tot het ontstaan van ideeën als bezit en eigendomsrechten, aangezien mensen geen tijd zouden

steken in het bouwen en onderhouden ervan als de vis ook gewoon door anderen kon worden meegenomen.

In de waterrijke wereld van Noord-Europa beschouwden mensen uit de steentijd beken, rivieren, meren en kalme zeeën als plekken om te jagen en te vissen, en als routes om zich te verplaatsen, zodat ze de positie konden kiezen om het meeste uit hun natuurlijke omgeving te halen. Ze ontwikkelden nieuwe vaartuigen en de uitrusting om deze effectief te kunnen gebruiken. De oudste uit boomstammen gehakte kano's dateren van ongeveer 8000 v.Chr. en zijn gevonden op waterige plekken als moerassen, beddingen van meren en ondiepe baaien. Naast de kano's werden ook houten peddels gevonden. Bij de Deense vindplaats Tybrind Vig werd een tiental peddels ontdekt die merendeels vervaardigd waren van esenhout.⁴ Sommige waren versierd door het hout te snijden, te stempelen of te beschilderen. Dit wijst erop dat de eigenaars de peddels niet alleen beschouwden als hulpmiddelen maar ook als objecten om zich kunstzinnig te uiten.

De ontwikkeling van vaartuigen en bijbehorende technieken stelde jagers en verzamelaars in staat om veel verder van huis te gaan terwijl ze tegelijkertijd minder regelmatig hun nederzetting hoefden te verplaatsen en misschien zelfs wel het hele jaar op dezelfde plek konden blijven. Hier konden ze gebruikmaken van grote, vaste constructies als visvallen, zodat ze hun uitrusting niet van de ene plek naar de andere hoefden te verhuizen. Het idee van een plek die 'thuis' werd genoemd kwam in de plaats van het idee van een territorium of thuisgebied. Sommige locaties, zoals de 'keukendumps' – afvalhopen met eetbare schelpen en andere restanten – langs de kust van Denemarken, werden intensief gebruikt, vermoedelijk bij gemeenschappen die daar permanent woonden.

Een andere aanwijzing dat mensen zich in toenemende mate verbonden voelden met bepaalde plekken, is het ontstaan van begraafplaatsen tijdens het zesde en vijfde millennium v.Chr., zoals

die gevonden zijn bij Skateholm in Zweden, Zvejnieki in Letland en Oleneostrovskii Mogilnik in Rusland. Het begraven van de doden gebeurde heel zorgvuldig. Veel lichamen werden besprenkeld met rode oker (ijzeroxide) terwijl er in de graven vaak hertengeveien en vuurstenen werktuigen werden gelegd. Bij Skateholm werden honden met dezelfde zorg begraven als mensen, wat erop wijst dat ze een belangrijke functie vervulden als gezelschap en waakhonden.⁵

De jagers, vissers en verzamelaars die na de ijstijd in Noord-Europa woonden worden tegenwoordig gezien als mensen die zich op een creatieve wijze aanpasten aan de veranderende omgeving en die nieuwe sociale verbanden ontwikkelden. Hun levenswijze was behoorlijk succesvol. Herten, wilde zwijnen, vis en hazelnooten vormden een betrouwbare voedselbron. Het is in feite zelfs mogelijk dat de overvloed aan voedsel die de bossen en oceanen boden ertoe heeft bijgedragen dat in grote delen van West- en Noord-Europa de gemeenschappen van de steentijd relatief traag overstapten op de landbouw.

Boeren in de bossen

In dezelfde tijd dat in Noord-Europa het ijs verdween, begonnen prehistorische gemeenschappen in het Nabije Oosten met het intensief oogsten van bepaalde planten en het domesticeren van bepaalde dieren. Aan archeologische vondsten uit de Levant en de heuvels van Turkije en Syrië kunnen we zien dat zo'n 11.000 jaar geleden werd begonnen met het selecteren van de gewenste eigenschappen van tarwe en gerst en van geiten en schapen.⁶ Later werden ook runderen en zwijnen gedomesticeerd en werden linzen en erwten geteeld. Deze planten en dieren vormden wat men de 'stamgewassen' en het 'stamvee' van de beginnende landbouw in de Oude Wereld zou kunnen noemen. Vanuit dit kerngebied verspreidden gedomesticeerde planten en dieren zich naar

Noord-Afrika, Zuidwest-Azië en Europa, wat ook geldt voor de maatschappelijke veranderingen die deze transformatie met zich meebracht.

De verbreiding van landbouw naar Europa, om precies te zijn van Anatolië naar Griekenland, begon ongeveer 9000 jaar geleden ofwel kort na 7000 v.Chr.⁷ Alle belangrijke planten en dieren die door de eerste Europese boeren werden gebruikt waren daarvoor in het Nabije Oosten gedomesticeerd. In sommige gevallen migreerden agrarische gemeenschappen om zich op nieuwe, vruchtbare grond te vestigen, terwijl elders jagers-verzamelaars ervoor kozen om nederzettingen te bouwen en gewassen en vee te gaan telen. Door de vondst van botten van gedomesticeerde dieren, verkoold graan en specifiek aardewerk, kunnen we de verbreiding van landbouw en boeren vanuit Griekenland naar het noorden en westen in kaart brengen. Rond 6000 v.Chr. vinden we in Italië en het dal van de Donau agrarische gemeenschappen. Een millennium later hebben ze de Atlantische kust en Het Kanaal bereikt.

Binnen het gebied dat we de wereld van de barbaren noemen vestigden de eerste landbouwers zich op de vruchtbare grond van de rivierdalen van Midden-Europa, zoals die van de Donau, de Rijn, de Elbe en de Wisła. Ze vervaardigden kenmerkend aardewerk met gekartelde decoraties en in hun nederzettingen zijn sporen te vinden van grote houten huizen, die soms ruim 21 meter lang waren. 7000 jaar geleden waren deze langhuizen de grootste vrijstaande gebouwen ter wereld.⁸ Hun bewoners verbouwden tarwe, gerst en erwten en hielden vooral rundvee. Dit laatste in tegenstelling tot de eerste boeren in Griekenland en op de Balkan, waar het vee vooral bestond uit schapen en geiten. Chemische analyse van het aardewerk heeft aangetoond dat de runderen zowel voor de melk als voor het vlees werden gehouden. Toch was niet alles rozengeur en maneschijn, want sporen van massamoorden bij Talheim en Schöneck-Kilianstädten in

Duitsland wijzen erop dat de eerste boeren ook een gewelddadige kant hadden.⁹

De jagers-verzamelaars die rond 5000 v.Chr. aan de kusten van Noord-Europa leefden, met die overvloedige voedselbronnen, voelden zich niet onmiddellijk aangetrokken tot de landbouw. Met jagen, vissen en verzamelen konden ze ruimschoots voorzien in hun behoeften. Meer dan duizend jaar bleven ze deze levenswijze voortzetten. Rond 4000 v.Chr. zorgde iets er echter voor dat sommigen van hen gedomesticeerde planten en dieren gingen gebruiken. Waarom deze omslag plaatsvond in Scandinavië en op de Britse Eilanden is onduidelijk. Iets ontwrichtte de economie van de jagers-verzamelaars. Misschien was het een klimaatverandering of de komst van een nieuwe techniek als de melkveehouderij, die er uiteindelijk voor zorgde dat de landbouw zijn intrede deed in Noordwest-Europa. Rond 3000 v.Chr. waren de Shetlandeilanden de meest noordelijke regio waar landbouw werd aangetroffen, en dit was ook de grens tot waar zomertarwe kon worden verbouwd. Een dergelijke transitie vond ook plaats in de Alpen, waar op de oevers van meren in het huidige Zwitserland, Duitsland, Frankrijk en Oostenrijk zich rond 4000 v.Chr. boerengemeenschappen vestigden. Het verhaal van de ‘Zwitserse meerhuizen’, dat hierna wordt verteld, is een casestudy uit de geschiedenis van de archeologie en een voorbeeld van de moderne analytische benadering.

De meren in de uitlopers van de Alpen

Tijdens de koude en droge winter van 1853-1854 daalde de waterspiegel in de meren rond Zürich. Nadat het water zich had teruggetrokken werd een laag zwart sediment zichtbaar waaruit rijen houten palen staken. De sedimentlaag bevatte dierlijke botten, geweien, aardewerk en voorwerpen die gemaakt waren van hout, been, gewei en vuursteen. Omdat de plaatselijke onderwijzer oudheden verzamelde brachten de bewoners dit onder zijn aandacht,

waarna hij zich wendde tot Ferdinand Keller (1800-1881) van het *Antiquarische Gesellschaft Zürich*.¹⁰

Keller beseftte dat de palen onderdelen van bouwwerken waren geweest en dat de artefacten sporen waren van een prehistorische nederzetting. In tegenstelling tot vindplaatsen in droge streken waren de met water verzadigde vondsten uit de Zwitserse meren buitengewoon goed bewaard gebleven en bestonden ze onder meer uit huiden, textiel, zaden en vruchten. Het feit dat ze onder water hadden gestaan was ook ongebruikelijk. Er viel niet aan te twijfelen dat dit prehistorische vindplaatsen waren, maar de vraag ‘hoe oud?’ was niet zo eenvoudig te beantwoorden. Keller schreef de vondsten eerst toe aan de ‘Kelten’, waarna de ‘Zwitserse meerhuizen’ het publiek begonnen te fascineren.

Toen hij de palen zag die uit de modder van het meer staken, dacht Keller dat de huizen op platforms hadden gestaan die in het water waren gebouwd en die door middel van loopplanken met de oever verbonden waren geweest. Hij noemde ze *Pfahlbauten* ofwel ‘paalbouwsels’. Het is onduidelijk hoe hij op dit idee kwam, maar in diezelfde tijd maakten reizigers melding van paalwoningen in Maleisië en India. Het is ook mogelijk dat hij gehoord had van Ierse en Schotse vindplaatsen die ‘*crannogs*’ werden genoemd en die op kunstmatige eilandjes in meren waren gebouwd.

Het romantische idee van prehistorische mensen die op platforms hadden gewoond sprak zeer tot de verbeelding van het publiek en werd tevens overgenomen door archeologen. Er werden schilderijen en maquettes vervaardigd die een betoverend beeld opriepen van deze paalwoningen, waar gelukkige mensen een idyllisch leven leidden. Na verloop van tijd werd duidelijk dat de bewoners van deze vindplaatsen boeren waren geweest, aangezien het sediment botten van gedomesticeerde dieren en restanten van landbouwgewassen bevatte, samen met wilde varianten daarvan, terwijl de meeste geen metalen vondsten opleverden. Tot de houten artefacten behoorden houwelen, schoffels, sikkels,

stelen van bijlen en pijlen. Visnetten, manden, touwen en textiel waren gemaakt van plantaardige en dierlijke vezels.

Aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw werden er in de uitlopers van de Alpen meer onder water staande nederzettingen ontdekt. Aanvankelijk waren de opgravingstechnieken primitief, maar meer verfijnde methodes en een beter inzicht in de variatie in waterstanden door de eeuwen heen, leidden ertoe dat het idee van huizen die zich op platforms in het meer bevonden werd heroverwogen. Naast de palen werden sporen van haarden en vloeren gevonden. Tegen het midden van de twintigste eeuw was het idee van houten eilanden losgelaten en aanvaardden archeologen het idee dat de nederzettingen gebouwd waren op de oevers van de meren. Omdat de grond daar nat en zacht was, waren de palen die de constructies droegen diep de grond in gedreven om te voorkopen dat de huizen zouden verzakken. Toen het waterpeil in de meren steeg kwamen de palen en de afvalputten onder water te staan en bleven deze zodoende bewaard.

Nieuwe methodes van opgraving en analyse, plus de regelmatige ontdekking van nieuwe vindplaatsen, hebben ervoor gezorgd dat de meerhuizen een belangrijk onderzoeksterrein zijn geworden. Arbon-Bleiche 3 bevindt zich onder water in een ondiepe baai aan de zuidoever van het Meer van Konstanz. Dankzij onderzoek naar de jaarringen van het gebruikte hout weten we dat deze oevernederzetting tussen 3384 en 3370 v.Chr. werd bewoond.¹¹ De bewoners van de 27 huizen verbouwden tarwe, gerst, erwten, vlas en papaver en verzamelden vlierbessen en hazelnoten. Ze hielden varkens, schapen en runderen, jaagden op herten en wilde zwijnen en vingden veel soorten vis. Een voor Arbon-Bleiche typerend huis was ongeveer 4 bij 8 meter groot, met wanden die van takken waren gemaakt en vervolgens waren bepleisterd met klei en afgedicht met mos. Rond 3370 v.Chr. werd de nederzetting door brand verwoest en als gevolg van de stijgende waterspiegel werd ze niet herbouwd. Arbon-Bleiche 3 is een uitstekend voorbeeld van het

feit dat de combinatie van een opmerkelijk goed geconserveerde vindplaats, moderne analytische methodes en de mogelijkheid om met behulp van jaarringen de vondsten exact te dateren, onze kennis van de eerste Europese boeren enorm heeft vergroot.

Voertuigen met wielen

De holbewoner uit de steentijd die uit een blok steen een wiel hakt is ontsproten aan de verbeelding van de striptekenaar. In werkelijkheid werden wielen en karren met wielen rond 4000-3500 v.Chr. uitgevonden en er zijn behoorlijk wat aanwijzingen dat ze in Midden- en Noord-Europa al vroeg werden gebruikt. Voordat het wiel werd uitgevonden moest er eerst iets zijn dat de wagen kon trekken, en tegen het einde van het vijfde millennium v.Chr. begon men ossen te gebruiken. Het besef dat grote gedomesticeerde dieren gebruikt konden worden omwille van hun spierkracht was een even belangrijke ontwikkeling als het idee van landbouw zelf.

Het bewijs voor het vroege gebruik van wielen wordt op drie verschillende manieren geleverd: echte wielen die bewaard zijn gebleven op waterrijke vindplaatsen; modellen of afbeeldingen van wielen en wagens; en karrensporen die ontstonden door het herhaaldelijk passeren van voertuigen met wielen.¹² De waterrijke vindplaatsen in de uitlopers van de Alpen hebben zo'n twintig wielen opgeleverd die uit het vierde en derde millennium v.Chr. dateren. De meeste waren gemaakt van houten planken (meestal esdoorn) die met elkaar waren verbonden door houten pinnen (meestal essen) die precies in gaten aan de uiteinden pasten. Modellen en afbeeldingen van wagens op aardewerk werden wat meer naar het oosten gevonden. Op een pot uit Bronocice in Polen staat een schematische voorstelling van een wagen met vier wielen, terwijl bij opgravingen als die in het Hongaarse Budakalász verschillende aardewerken modellen van wagens zijn gevonden.

OP ZOEK NAAR VERLOREN BESCHAVINGEN IN EUROPA

De oude beschavingen van Rome en Griekenland stonden niet op zichzelf. Ten noorden van deze mediterrane samenlevingen woonden ongeletterde volken van de Atlantische Oceaan tot aan de Oeral. Maar ongeletterd betekent niet onbeschaafd. Hun verhaal, dat we voornamelijk kennen via archeologisch bewijsmateriaal zoals nederzettingen, offers, monumenten en begraafplaatsen, is net zo fascinerend als dat van de grote stedelijke beschavingen. Sterker nog, het prehistorische verleden van Europa klinkt door in de moderne tijd door nieuwe ontdekkingen, vieringen van het verleden, toeristische attracties en zelfs in de politiek.

Van de steentijd tot de instorting van het West-Romeinse Rijk beschrijft dit boek de toenemende complexiteit, technologische verworvenheden en typische gebruiken van volken die pas laat in de schriftelijke bronnen werden opgenomen, en dan vaak nog uit de tweede hand. Peter Bogucki combineert in zijn verhaal lange-termijnontwikkelingen met recente inzichten over de aard van antieke samenlevingen. Hij toont aan dat het rijke erfgoed van deze beschavingen nog altijd deel uitmaakt van onze cultuur.

PETER BOGUCKI doceert archeologie en antropologie aan de Universiteit van Princeton. *De barbaren* werd in 2018 uitgeroepen tot het beste populaire geschiedenisboek door de Society for American Archeology.

‘Dit boeiende boek is een aanrader voor iedereen die meer wil weten over de voorouders van de hedendaagse Europeanen.’
– Juryrapport van de Society for American Archeology

Uitgeverij Omniboek

www.omniboek.nl

ISBN 978-94-0191-571-7 NUR 683

9 789401 915717